

Sodobni slovenski esej

Barica Smole

Prijatelja

Prežihov Voranc in Ciril Kosmač

Foto: Boštjan Pucej

Ko bralec prebira dela slovenskih (ali tujih) klasikov, mu oko drsi po vrsticah, da bi ujelo zgodbo, podobe, vzdušje, misli, čustva ... in morda resnico. Prav lahko to, zadnjo, zanemari ali pa je sploh ne opazi. Šele kasnejša branja in poznavanje zgodovinskih dejstev mu včasih zasvetijo skozi besedje in takrat se lahko zgodi, da čudežni, neprijetni preblisk razlista knjigo, premeša črke, strga liste in jih zvrtniči pod nebo, kjer se sprimejo v čudno, črnikasto kepo ... To se mi je zgodilo že večkrat, vendar naj bo to zapis o dveh slovenskih pripovednikih, ki sta oba živela približno v istem času na obrobju slovenskega ozemlja, eden na zahodni, drugi na severni meji, doživljala pritisk sosednjih narodov in se upirala njunim raznarodovalnim težnjam ter pisala tako, kot lahko za njima piše le malokdo. Vsak od njiju je v sebi nosil duh dežele, v kateri sta se rodila (eden na Primorskem, drugi na Koroškem), a ne v njunih pojavah ne v njunem mišljenju, vedenju in pisanju ni bilo veliko podobnosti. Čeravno sta oba videla veliko sveta, sta njuno srce in pero pripadala primorskim in koroškim globačam, hribom, bajtam in ljudem med domačimi razori. Njune poti so bile sicer različne, a so se včasih tudi križale. Kolikokrat, ne vemo, gotovo pa vsaj v tem, da je Primorec našel zavetje med vojno pri bratu drugega, pa na slovesnosti tik po vojni, ki je bila v Ljubljani prirejena v čast zaveznikom, ter morda kdaj na ljubljanskih ulicah, na kakšnem stanovskem sestanku in še kje. Ali pa sta prijateljevala, gojila naklonjenost drug do drugega, bi težko rekli vsaj

za Kosmača, saj Prežiha za prijatelja ne bi označil v takšnem kontekstu, kot ga je v svojem najbolj znanem delu.

Pa tudi iz njunega dela in načina življenja bi težko sodili o sorodnosti teh dveh velikih pisateljskih duhov.

Če bi ju srečali v prvih letih po vojni kje na Prešernovem trgu v Ljubljani, bi verjetno videli takole podobo:

Kosmač hodi brezбриžno lahkotno, tak je, kot je prišel na snemanje filma *Na svoji zemlji* v Baško grapo po svojem scenariju in kot ga je opisal Saša Vuga: v britanskih kaki hlačah do kolen in frančiškanskih sandalah, na svoj način monden, vsekakor pa drugačen, dosti drugačen od vseh, ki so bili tam. Visok, koščen in duhovit s svojo pojavo in govorjenjem popolnoma obvladuje vse naokoli. Tak je, ki bi bolj sodil na sprehod po Azurni obali ali po robu Dovrskih pečin, od koder bi melanholično pogledoval proti celini in svoji skromni domačiji v senčni grapi ob Idriji ter bi se mu zdelo, da ga boža mesečina, ki lije skozi okence čumnate, in mu srce in vse telo drhti od močnega čustva mirne in čiste sreče. Da, od daleč, iz varnega zavetja, je domotožje laže pretakati v srebrne besede, ki so ga naredile za enega največjih stilistov slovenske literature.

V njegovi hoji je zaslediti rahle ostanke hoje fantiča, ki je pasel dve kra- vi in vola na strmih bregeh in se zato rahlo pozibava, vendar to spretno zakriva z gibi rok, ki plešejo ob telesu kot medvejke (za katere je Marija Mercina odkrila, da so kresnice, bele rože, ki rastejo ob gozdnih robovih in v mejicah in njihova socvetja nežno plešejo v vetru), in dvigovanjem obrvi, ki v ošiljenem loku posnemajo spretno spleten slamnat zaključek strehe na Kosmačevini v Slapu. Kadar ni oblečen športno, suknjič iz angleškega kamgarna elegantno pada ob njegovih bokih, hlače pa spogledljivo sedajo na čevlje iz mehkega usnja. Opazovalec bi ga brez omahovanja uvrstil med gospode, in sicer ne med tiste, ki so se take delali po drugi vojni, ampak med meščane, ki so med obema vojnama hodili na promenado v Tivoli.

Za njim nekoliko zaostaja Prežih v skromni, skrbno polikani rjavi obleki, ki je prestala mnogo potovanj in je čez njegove široke rame ravno dovolj ohlapna, da se ne naguba pod rokavi ali čez širok hrbet. Njegova hoja je hoja hodca, ki je prehodil skoraj vso Evropo, tja do Skandinavije, vendar v njej pozoren opazovalec opazi previdnost, ki jo je pridobil v številnih letih ilegale, pa tudi zaporov in taborišč.

Pogled prvega, sedemnajst let mlajšega, je svetel, iščoč pozornosti. Modre, priprte oči drugega pa so sicer dobrodušne, a na trenutke resignirane,

kot da mu je ves vrvež slovenskega glavnega mesta odveč, da pograša svoj mir pod Uršljo goro, svojo bajto in družino, koroški les, kot je pravil gozdu.

Oba sta obvladala več jezikov, njuna "srčna kri" pa je tekla po slovensko. Ko so Kosmača vprašali o znanju jezikov, je povedal, da se slovenske slovnice ni učil nikoli in da vsi ti jezični zakoni pridejo vate z materinim mlekom ali pa ne pridejo, če jih že v materi ni. Kolikokrat pa so uredniki in lektorji "popravljali" Prežihova besedila, jim rezali najbolj zelene poganjke, je znano. Pri tem se raziskovalcu utrne vprašanje, ali ni strogo, v pravila utesnjeno besedovanje na neki način osiromašeno, kar se je morda v preteklosti kazalo tudi v jeziku slovenskih odrov in filma. Možno pa je tudi, da samo veliki ustvarjalci svoj materni jezik, ki je narečje, znajo uporabiti tako, da njihova dela zaživijo bogato in živo.

Glede na takratne socialne razmere je pričakovano, da kakšne visoke formalne izobrazbe naša velika pisateljica nista imela. Ciril Kosmač je po osnovni šoli v domači vasi leta 1927/28 opravil malo maturo v Gorici, nato je bil eno leto v pripravnici v goriškem alojzijevišču, zatem pa dve leti na trgovski šoli. Prežih po osnovni šoli ni smel v gimnazijo, zaslediti je le podatek, da je obiskoval zadružni tečaj. Največja njegova šola je bilo življenje samo.

Oba pisatelja sta okusila ječe. Kosmač je bil leta 1929 član skrivne organizacije TIGR in bil zaradi tega zaprt v Gorici, Kopru in v ječi Regina Coeli v Rimu (o tem je nastala novela *Gosenica*). Na tržaškem procesu je bil leta 1930 kot mladoleten oproščen.

Potem je leta 1931 pobegnil v Jugoslavijo. Mnogo je bral in se družil s penati; takrat je objavil svoje prve novele (*Človek na zemlji*, *Gosenica*, *Sreča in kruh* ...). Leta 1938 je dobil štipendijo francoskega veleposlaništva (po nekaterih virih mu jo je preskrbel Josip Vidmar, po drugih Oton Župančič) in odpotoval v Pariz.

Prežih je preživel vse drugačne zapore. Kot eden prvih jugoslovanskih komunistov je bil do osvoboditve leta 1945 preganjan. V času prve svetovne vojne je bil avstro-ogrski vojak (roman *Doberdob*), nato je prebegnil na italijansko stran in bil zato dve leti v italijanskem ujetništvu. Svoje zgodbe je začel objavljati že leta 1909. Leta 1914 je bil vpoklican k vojakom. Po koncu vojne se je vrnil domov in se zaposlil v jeklarni na Ravnah, sprva kot delavec, nato kot uradnik. Ker je bil aktiven član Komunistične partije in agent Kominterne, je bil med letoma 1930 in 1939 politični emigrant.

V tem času je njegov mlajši pisateljski prijatelj bral francoske slovarje in hodil po pariškem asfaltu.

Prežih pa se je selil vse od Celovca, Dunaja, Prage, Berlina, Aten pa do Bukarešte, Norveške in Švedske. Vmes je bil večkrat zaprt. V Beogradu je bil obsojen na šest let robije, a je v tem času napisal nekaj svojih najbolj znanih novel: *Boj na požiralniku*, *Jirs in Bavh*, *Odpustki*. V zaporu je začel pisati tudi svoja velika romana: *Požganico* in *Doberdob*. Tudi božič leta 1932 je preživel v celovškem zaporu, kamor so ga vtaknili tik preden naj bi se srečal z ženo in hčerkama v Železni Kapli. Družinica je po visokem snegu med Olševo in Peco do očeta hodila štirinajst ur, vendar zaman, saj so ga tik pred tem Avstrijci zaprli (*Čez goro k očetu*). Zaprt je bil še večkrat, v Celovcu je tudi ušel iz zapora, a tisto, kar ga je čakalo v Ljubljani leta 1943, je bila njegova najtrša življenjska preizkušnja. 9. januarja 1943 je bil v časopisu Slovenski dom natisnjen velik naslov: *Prežihov Voranc – Lovrenc Kuhar, vodilni slovenski komunist in nevaren mednarodni teroristični agent – prijat*. Označili so ga za enega najznačilnejših primerov izkoreninjenega slovenskega razumnika, ki se je zaradi dobrega življenja – o tem, da se dobro živi tudi v teh časih, pričata njegov obraz in eleganca, so zapisali – prodal mednarodni komunistični organizaciji ter živel kot bogat pustolovec, se prevažal med evropskimi prestolnicami in včasih zaradi interesantnosti pogledal v to ali ono ječo. Zanje ni bil le bonvivan, celo moralni pokvarjenec je bil, potvarjalec slovenske zgodovine in slovenskega ljudskega značaja, ponarejevalec denarja guštanjske bratovske skladnice, sovjetski vohun in mu je bilo literarno ustvarjanje le pretveza za oznanjanje komunizma ...

K Prežihovi želji po spoznavanju *interesantnosti zaporov* se bomo še vrnili, prej pa se ozrimo na njegovo bivanje v Parizu in njegov skoraj prezrti potopis *Od Mokronoga do Pijane gore*. Že pred odhodom v Pariz so med njim in partijskim vodstvom v domovini nastajala nesoglasja. Pokrajinsko partijsko vodstvo je trdilo, da se je v tujino odpravil samovoljno, niso mu pomagali pri zaposlitvi pri agenciji TASS na Dunaju, propadla pa sta tudi poskus zaposlitve na sovjetskem poslaništvu v Berlinu in poskus odhoda v Sovjetsko zvezo. Vzroke za spor je raziskoval France Filipič, pa tudi Dragotin Gustinčič. Ta in Kermavner sta negativno ocenjevala Prežihovo naklonjenost Štukljevim političnim somišljenikom, ki so zagovarjali predlog, da bi komunisti kandidirali za državnega poslanca na volitvah leta 1925 dr. Henrika Tumo, pa tudi Prežihov predlog, da bi se Mežiška in Dravska dolina odcepili od ljubljanskega tajništva. Guštinčič je ocenjeval, da je partijska organizacija ozka in zaprta vase in tudi neučinkovito organizirana. Prežih je predvsem ugotavljal, da partija premalo razume kmetско prebivalstvo, saj je bil človek zemlje, kmet po duši, kot se razkriva v njegovih številnih delih.

Leta 1938 je bival v Parizu kot emigrant in vodil organizacijo jugoslovanske Rdeče pomoči, knjigarno Horizons in pomoč jugoslovanskim prostovoljcem v španski državljanski vojni. Leta 1939 se je verjetno zaradi frakcijskih nesoglasij v partiji (nekateri menijo, da tudi zaradi nesoglasij s Titom, ki naj bi mu bil resen protikandidat – ta naj bi mu po odhodu v Moskvo naročil, naj ga počaka) umaknil v Ljubljano. Ali je k temu pripomoglo tudi njegovo nasprotovanje kasnejši agrarni reformi in to, da je bil njegov brat v londonski vladi, ni znano. Iz Ljubljane je 14. avgusta odpotoval na Dolenjsko. O bivanju v tem koncu domovine je nastal potopis *Od Mokronoga do Pijane gore*. Potopis nudi koncizen in daljnoviden uvid v politične razmere. Bolj kot vsa povedana in zapisana zgodovina razkriva vzroke, zaradi katerih je v teh krajih prišlo do političnega in ideološkega razkola, ki svojo temačno senco vleče do današnjih dni. Če bi dandanes pogledali nazorsko usmeritev na dolenskem podeželju, bi se ne zmotili veliko, če bi takratno politično opredeljevanje preslikali v današnji čas. To kruto epopejo je v osemdesetih letih v podlistkih objavljajal Dolenjski list, vendar je bilo toliko protestov iz opisanih krajev, da so z objavami morali prenehati.

Opisoval je delavce in kmete, ki so verjeli Hitlerjevim obljubam o kruhu, videl je revščino in zaostalost, ki je na Dolenjskem, kjer je bila napredna kmetijska šola Grm, ni pričakoval, spoznaval je premožnejše, ki so bili za Rusijo, videl je graščinsko in cerkveno posest, lačne otroke, starce, ki so izkopavali prazgodovinske gomile, da bi preživeli, mlade ženske, dobrotnice imenovane, ki so se prodajale, da so preživljale otroke in starše, ljudi, ki so *živeli od lastnih solz*.

Kako je to spletel v literarno formo potopisa? Ko je izstopil iz vlaka, se je ustavil v gostilni Zajc tik ob mokronoški postaji na Puščavi in prisluhnil prepiru med pivci. Pri eni mizi so sedeli “dobro rejeni, spočiti, goloroki gosti”, pri drugi pa “neobrit, rjav in zamazan kmet silno zanemarjene zunanosti ter neki drugi gost, ki je bil za spoznanje bolje oblečen, a zelo zgaran”; za slednjega se izkaže, da je rudar. Kmet napoveduje vojsko in je v šentrupertski stranki, gosposko omizje pa ima svojo stranko, v kateri so dolenski magnati – oštirji, trgovci ter neki gospod iz Ljubljane. V kratkem pogovoru ugotovi, da je kmet s hribov na Trebelnem, rudar pa iz Šentjanža (v bližini je bil rudnik v Krmelju). Oba sta bila za Hitlerja, češ da se bodo tudi za Dolenjca začeli boljši časi, gosposka miza pa je napovedovala prihod Rusije. Ta pojav je Prežih opazil od Mokronoga do Novega mesta in na Gorjancih. “Če bi bil na agitacijskem potovanju z nalogo, da ustanovim proletarsko stranko, bi brez težav spravil skupaj organizacijo iz magnatov

in oderuhov, nikakor pa ne bi mogel ustanoviti organizacije iz proletarskih elementov,” je zapisal. Vzroke za revščino v teh krajih, ki jih opisuje z nena- vadno naklonjenostjo in milino, je v tej imenitni noveli analiziral na kratko: kmet ima premalo zemlje, cerkev in grofje pa preveč. Kdo ve, morda je ta novela moteča tudi za današnji čas, tudi za kraje, “kamor bi moral romati vsak slovenski človek, ki je res sin slovenskega naroda ... z odkrito glavo iz spoštovanja pred tem ljudstvom, pred tem velikim, trpečim junakom naše zemlje”, saj med njimi še vedno živi trpek spomin na revščino in zaostalost, čeravno je vse to opisano z veliko ljubeznijo in naklonjenostjo. Njegov tovariš, Maistrov borec in prosvetitelj Jože Jurančič, ki je bil kot komunist kazensko premeščen v Telče v hribih nad Tržiščem na Dolenj- skem (vas se vidi z grebena, kjer je Prežih bival od 14. avgusta do jeseni leta 1940), je prebivalce učil sadjarstva in nabiranja zdravilnih zelišč, da so si lahko kupili obleko. Hribovci so mu rekli telški bog. Svoje prepričanje, ki je veljalo tudi za Prežiha, je opredelil z besedami: “Socialno angažirano, to je bilo takrat komunistično.”

In kako je bilo s *proletarskimi elementi* v vojni, ki se je začela nekaj me- secev po Prežihovem odhodu v Zagreb in Ljubljano?

Jedro mokronoške skojevske skupine so bili ljudje, za katere je Prežih napovedal, da bodo. Ivan Majcen, France Žlajpah in France Kodrič (pre- možni krajani) so bili zaprti kot aktivisti in nato 20. aprila 1942 v Rado- hovi vasi ustreljeni še s tremi talci. To je bilo prvih šest talcev, ustreljenih v Ljubljanski pokrajini. Eden kmečkih sinov, ki je bil njihov sodelavec, je kasneje prestopil k belogardistom. Od skupine je vojno preživel le takrat- ni kleparski vajenec Tone Koračin. Ko je bila na Trebelnem ustanovljena Gubčeva brigada, je bil njen borec tudi eden revnih otrok, tisti, katerega je mati v stiski obvarovala tako, da je očeta ubila.

To in druga dejanja, izvirajoča iz v nebo vpijoče revščine v tistih krajih, ni bilo prav nič poetično opisano. Takole je vdova opisala moževo nasi- lje: “Moj mož je bil res prava surovina, nagle jeze in neusmiljenega srca. Češče sem bila tepena kakor sita. Poglejte, še zdaj se mi vidijo brazgotine po nogah in po prsih. Včasih, ko je klečal na meni in mi je od bolečin že pohajala sapa, sem ga premilo prosila, naj neha, ker preveč boli. Tedaj se je še huje razjezil in vpil: Boli te! Toda mene ne boli, ali mene ne tepejo drugi, ali me ne tepe to prekleto življenje, ta črna revščina? Ali to ne boli, ti satan črni, ki si me priklenil na to bajto? Za nič drugega nisi kakor za to, da mi vsako leto privlečeš novega pankrta na svet ...” Žena je s telesom branila otroke in svojo mater in mislila na samomor, a potem bi za otroke in mater bilo še huje. Po neki veselici, ko so se odpravili domov, je mater

in njo tako pretepal, da sta bili vsi krvavi. Izvila mu je nož iz rok. Ko sta prišli domov, je zagledala sekiro in se odločila: "Mati, sem rekla, nocoj bom storila konec." Ko je prišla do njega, ki je ležal pijan na poti, je zamahnila: "Naj se zgodi v božjem imenu, kar se mora zgoditi." Odsekala mu je glavo.

Prežih slika tudi Brezovec z dvajsetimi bajtami, kjer "živi nad sto velikih junakov, ki jih nihče ne opeva, ki jih nikjer ne poznajo in katerim si nihče ne upa pogledati v oči. Njihova kri, ki vre na tej zakleti krtini, pa voha dan tistega velikega vstajenja, ko se bodo razrušile te bajte, te priče stoletnega prekletstva in suženjstva". Te in druge grozote je Prežih opisoval neolepšano, saj ni bilo kaj olepševati. Prav tako je pisal tudi v drugih delih. Spomnimo se samo, kako so mučili Hudabivško Meto, kako je mož tepel Radmanco, kako je z živalskimi imeni zmerjal otroke, ki jih je močna, življenja polna ženska rojevala leto za letom in je nosila zemljo z jerbasom na glavi na odore in z gozdarskim delom preživljala devet otrok. "Iztegnila je roke in objela trepetajoči tilnik in ga ni več izpustila ..." opisuje ljubljenje Radmance in Voruha. Očetje so preteпали otroke do nezavesti, kakor je to storil Dihur, ko je sin pobegnil od Osojnikov, kjer je moral lačen pasti živino, preteпали so voliče, ki so od težkega dela onemogli, Dihurka se je zgarala do smrti in umrla v brazdi, njenemu možu pa so čreva zaradi kile ušla iz telesa, da je umrl ... In koliko jim je pomenil gnoj! "In ko se je vol usral na vozarah, smo planili po odpadku in ga previdno spravili na njivo. Brez pomisleka smo z golimi rokami prenašali še tople živinske odpadke. Nikdar nismo opravljali potrebe v gozdu, ampak pazili, da pride tudi to rasti v korist." Novica o uboju v Sarajevu je bila zanje povsem nepomembna, bolj je bilo hudo, ker so zbolevali voli: pri enem sosedu je priročni imel kamen, pri drugem gospodarju se je odročni strgal, pri Zdihu so morali vola zaklati ... Kaj je bila svetovno važna novica proti temu! To je bilo življenje, krut, neusmiljen vsakdanji boj, ki je tako na Koroškem kot na Dolenjskem iz ljudi delal grobijane, kjer so ženske neprestano rojevale, opravljale najtežja dela in včasih v objemu moških za hip pozabile na borbo za kruh. Križi so se zvijali, mišice so škripale in pokale, iz teles se je kadil vroč znoj, klobase od udarcev so zatekale, oči so izstopale iz jam ... Nič kaj poetični niso bili ti opisi. A videl je tudi lepoto v majhnih, umazanih hlevskih okencih: "Toda čudno! Kljub temu se je skozi beli dan tako vedro blestel in so jih sončni žarki s tako razkošnimi prameni predirali." Ali pa ko se je oziral po okolici Mokronoga: "S čudnimi občutki sem stopal v ta novi dolenski svet. In kot nalašč je ta z vsakim korakom postajal lepši. Ne morem trditi, da se je že mračilo, dasi se je sonce že skrilo za trebanjskimi hribi, a večerna barva je že legla v dolino. Hribi okoli nje so postajali čudno

modri, modrikasta je postajala tudi dolina, polje, livade, gozdovi. Prejšnja podoba kraja se je neopaženo spremenila in postala mehka in sanjava.”

Nedvomno je s svojimi srčnimi tipalkami zaznaval tako neznansko trpljenje slovenskega človeka kot tudi lepoto, sredi katere je ta živel.

V tem času je Kosmač bil v Londonu pri monsignorju Alojziju Kuharju, Prežihovem bratu, ki je imel govore na BBC-ju in je kasneje sodeloval s pobeglo jugoslovansko vlado. Ta slovenski politik, časnikar, zgodovinar in duhovnik, diplomant petih fakultet in dvakratni doktor znanosti je ob domobranski prisegi po navedbah Spomenke Hribar dejal: “Zakaj prisegate zvestobo lastnemu krvniku?” Imel je govore na BBC-ju, kjer je z namenom, da bi rešil domobrance pred pričakovanim partizanskim maščevanjem, fizično eliminacijo, svetoval pristop k Titovim silam.

Kako pa je Prežih preživel vojno? Čisto natančno je času po njegovem ilegalnem bivanju nad Mokronogom, kakor ga je opisal v potopisu *Od Mokronoga do Pijane gore*, bolj malo znanega, saj je bil pretkan konspirativec. Preživel je zapore in zaslišanja v stari Jugoslaviji, v Nemčiji in Italiji, pa tudi zapore Prage in Dunaja. Oni opravljivi časopis zapiše, da “je zaradi interesantnosti kdaj pa kdaj pogledal v zapore”. V Ljubljano se je vrnil 15. aprila 1941. 29. junija istega leta je bila v Dolu pri Ljubljani tretja pokrajinska konferenca CK KPS, a na njej Prežihovega Voranca ni bilo. V začetku leta 1943 so ga aretirali pripadniki MVAC. (V Sloveniji so 6. avgusta 1942 uradno ustanovili MVAC na ukaz poveljnika 11. armadnega zbora generala Maria Robottija, tako da so reorganizirali dotlej samostojne vaške straže, ki so bile protikomunistične in prookupatorske paravojaške enote. V Sloveniji je bila ta organizacija znana tudi kot Bela garda.) Ta prostovoljna protikomunistična milica ga je predala Italijanom, takoj po kapitulaciji Italije, 10. septembra 1943, pa je v sodne zapore ponj prišel gestapo. OF je ob porazu Italije načrtovala rešitev političnih zapornikov, na Miklošičevi ulici so ob kapitulaciji to zahtevali protestniki. A Prežiha niso rešili. Gestapo ga je odpeljal v begunjske zapore. Od tam so ga 29. septembra 1943 odpeljali v Berlin. Tam so ga zasliševali na Prinz Albert-Strasse 7, na sedežu gestapa v kletnih prostorih. Zasliševalec mu je ponudil, da bi postal nekakšen predsednik slovenske države po vzoru NDH, pa mu je odvrnil, da takega predsednika že imajo, in sicer Leona Rupnika. Vse to ga je pripeljalo v koncentracijski taborišči Sachsenhausen in januarja 1945 v Mauthausen. Tisti, ki so jih premestili iz prvega taborišča v drugega, so bili obsojeni na smrt. V obeh so taboriščniki množično umirali. Prežihu,

ki je imel taboriščno številko 131292, je kot znanemu pisatelju pomagal jugoslovanski ilegalni komite, predvsem pa dr. Janez Batis, Gerdovič in Čeh Maršalek. Rešili so ga iz transporta smrti ter mu pomagali s hrano. Zaradi krutih delovnih razmer in neposrednega nasilja je v Mauthausnu umrlo ogromno ljudi. Natančno število žrtev ni znano, po nekaterih ocenah pa jih je bilo več sto tisoč, od tega 1500 Slovencev. Januarja 1945 je bilo v tem taborišču 85.000 taboriščnikov. Dvainpetdesetletni Prežih je komaj preživel ob pomoči drugih taboriščnikov, mednarodne solidarnosti, živ je ostal tudi nemški Jud Simon Wiesenthal, ki je posvetil preostanek življenja lovu na pobege nacistične vojne zločince. 18. maja je komandant taborišča Riki Seibel izdal dovolilnico za pot iz taborišča v Ljubljano za štiri taboriščnike, med katerimi je bil tudi Prežihov Voranc. Peljali so se z avtomobilom DKW, v njem je bila skupina, ki naj bi poskrbela za stik z jugoslovansko vlado zaradi repatriacije taboriščnikov, jugoslovanskih državljanov. Ustavili so se v Celovcu, od koder jih je v Ljubljano prepeljala Vida Tomšič.

Ciril Kosmač je leta 1944 z zavezniškimi konvojem prispel v Bari, se pridružil prekomorcem in odšel na osvobojeno ozemlje v Beli krajini, kjer je bil sourednik Slovenskega poročevalca. Dve leti kasneje so ga s tega mesta odstavili zaradi obtožbe, da je angleški vohun.

O življenju in delu Prežihovega Voranca so izšla zbrana dela. Dvanajsta knjiga, *Pisma in dodatek*, je izšla leta 1990, istovrstna knjiga o Kosmaču pa ne more iziti, ker Kosmačeva hči ne izroči celotne dediščine; prepričati je ni uspelo ne uredniku Zbranih del dr. Francetu Berniku ne mag. Mariji Mercina, ki je v to vložila veliko napora. Njegovi spominski domačiji je največ gradiva darovala Mira Alečković, del pa Kosmačev brat (mladostni rokopisi, pisma Stanka Vuka, spričevala ...). Marijan Rupert, vodja Rokopisne zbirke NUK-a, pravi, da pri rokopisnih zapuščinah največkrat ne gre samo za literarno, temveč za povsem osebno biografsko gradivo, ki je pogosto lahko tudi zelo intimne narave (pisma, dnevniki, pričevanja, dokumenti), zato nekateri dediči v celoti ali delno uničijo tovrstno gradivo, ki bi lahko domnevno moralno diskreditiralo nekega avtorja in s tem posredno tudi njih. Je Kosmačevo bivanje ločeno od družine in njegovo prijateljstvo s srbsko pesnico vzrok za tak odnos dedinje do tega vprašanja?

V dvanajsti knjigi Zbranih del Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca so zbrana pisma in dodatek. Iz prvega Prežihovega objavljenega pisma ženi Mici (Mariji) iz leta 1937 vejejo predvsem skrbi, kako bo družina preživela.

Menda je Lojza (Lovrovega brata v Londonu) skrbelo, da morajo Vorančevo družino preživljati starši, zato bratovi ženi svetuje, naj jih ne prosi, pomagajo naj le iz proste volje. Voranc pa ženi piše, naj Lojznu (tako mu je pravil) ne govori, da je zdaj on "veliki človek", ker je samo navaden politični emigrant, ki je zadovoljen, če sproti izhaja in mu kaj za družino ostane.

12. maja 1945 piše materi, bratu in svakinji Pavli iz taborišča, da je živ in zdrav, da pa o usodi žene in hčera Vide in Micke ničesar ne ve. Sporoča, da se bodo preselili na Prežihov vrh in da so se uresničile njihove najsmelejše sanje: Združena Slovenija je osvobojena! Kasnejša pisma ženi in drugim domačim so preprosta, največkrat z vprašanji o pridelku in informacijo o tem, kje se nahaja. Pisma družini prevevajo skrb za eksistenco, za to, kaj bodo pridelali in kako si bodo ustvarili lasten dom. Pisma ženi začenja z "Draga Micka", "Draga Mic" ali "Draga žena", pogosto pa jih končuje s "Te poljubljam, Voranc". Piše tudi raznim organom, urednikom, Delavski socialistični stranki, Dragutinu Gustinčiču, Mešku, Kozaku, PEN-u, Kristini Brenk; Mišku Kranjcu, Klubu koroških Slovencev ... Po vojni je zbolel za angino pectoris in večino časa preživel po bolnišnicah in zdraviliščih. Pisma tudi dokazujejo, da je prosil za injekcije, ki jih v domovini ni bilo, pa tudi, da za spor z informbirojem sploh vedel ni.

Posebno simpatijo je gojil do urednice revije Žena Fani Koširjeve - Mete, vendar ji v pismu napiše: "Tudi moja žena te zelo obraja." V enem izmed pisem ji tudi napiše, kaj je bistvo njegovega pisanja: "Jaz mazati ne morem, iz mene mora vsaka stvar izbruhniti kakor strast." Ko mu Kozak oponaša, da ni pravočasno oddal članka, mu odpiše, da se k temu ne da siliti, ker ni obrtnik, in mu naravnost pove: "Ti si zloben človek."

Kosmačeva pisma niso dostopna. Lahko samo ugotavljamo, da je v času, ko se je Prežih selil iz ene bolnišnice v drugo in iz enega zdravilišča v drugega, živel povsem drugače. Kljub temu da je bil leta 1946 odstavljen z mesta sourednika Slovenskega poročevalca z obtožbo, da je bil angleški vohun, in se je kot Prežih umaknil na svoj dom, so mu tega leta tiskali zbirko novel *Sreča in kruh*, dve leti zatem pa je bil po njegovem scenariju posnet prvi slovenski celovečerni film *Na svoji zemlji*. Bil je urednik Tovariša, dramaturg pri Triglav filmu, član SAZU-ja, predsednik društva slovenskih pisateljev ter predsednik Zveze književnikov Jugoslavije. Saša Vuga o tej njegovi dolžnosti zapiše, da je bil zanjo idealen: "Sortable, rečejo Francozi o njem, ki ga lahko brez zadrege pošlješ v svet: Čeden. Družaben. Postaven. Svetovljanski. Ponosen na slovenstvo." Leta 1949 je dobil Prešernovo nagrado za scenarij *Na svoji zemlji*, bil pa je tudi dobitnik še ene Prešernove

nagrade in kasneje so bila njegova dela kanonizirana in popularna ter so izhajala v velikih nakladah.

Tri leta po Prežihovi smrti, leta 1953, se je po izidu romana *Pomladni dan* in *Balade o trobenti in oblaku* preselil v Portorož, pisal in prevajal. V tem času je tesno prijateljeval s srbsko pesnico Miro Alečković (med drugim avtorico pesmi *Jugoslavija* in *Druže Tito, mi ti se kunemo*), ki je v feljtonu v *Ilustrirani politiki* pod naslovom *Mira Alečković na koncu tretje mladosti* pripovedovala o veliki ljubezni do Cirila Kosmača.

A vrnimo se v maj leta 1945, v dogodek, ki ga je opisal Ciril Kosmač v *Pomladnem dnevu*, romanu o lepoti življenja, kot so zapisali njegovi občudovalci. Romanu, ki se začne takole: "Tisti pomladni dan je bil lep, svetel in zvoneč, kakor iz čistega srebra ulit."

Zvenenje, tokrat kristalnih kozarcev, zmoti nekaj, kar ne sodi v ubrane tone pomladnega dne, ko se slavi svoboda in v avtorjevih mislih in v besedah nadutega angleškega generala zveni Tennysonova pesem *The Charge of the Light Brigade*. Svetovljansko, družabno, bi rekel eden primorskih Kosmačevih kameradov. Slavnostna večerja je potekala v čast višjim zavezniškim častnikom, dvorana je bila razsvetljena, belo pregrnjena miza je bila prepolna belega porcelana, svetlega pribora, različnih kozarcev in cvetja. Ob govoru britanskega generala samo pisatelj, ki sedi poleg pripovedovalca in mu le-ta reče prijatelj, ne dvigne glave. Pripeljali so ga naravnost iz Celovca, še v taboriščni obleki s taboriščno številko na prsni. V njegovih očeh ni iskric radosti, njegova roka je zabuhla, z vdrtimi očmi mežika v luč.

Kolikokrat smo v filmskih posnetkih in na fotografijah videli shujšane taboriščnike, ki so jim bili vzeli dostojanstvo, jih izstradali tako telesno kot duševno, koliko teh je v letih logorja izgubilo zobe, koliko jih je, če so že preživeli, težko zbolelo, saj so bili v čeljustih smrti in v ustih pekla!

Ob pripovedovalčevem vprašanju, ali bo zdaj spet pisal, bivši taboriščnik zagrči, da ne bo. Jé naglo, s pogoltnostjo, kakor sestradana žival. Kosmač ga opiše kot silaka, zato je večkrat napisal marsikaj grobega in odurnega, je dodal.

Kako lahko pripovedovalec trenutek prej citira Tennysonova verza *Into the jaws of Death, Into the mouth of Hell* in takoj nato tako zviška piše o taboriščnikovih manirah in o tem, ko jé? Nedvomno je bil ta grčeci, sestradani taboriščnik Prežihov Voranc, ki pripovedovalca še bolj šokira, ko mu mirno pove, da je videl, kako je 19. aprila esesovec Steiner, ki je znal celega Goetheja na pamet, s coklo pobil pripovedovalčevega očeta. Na vprašanje, zakaj ga je, dobi odgovor, da je bil pač lirična duša, ki je poslušal Sibeliusov

Valse Triste in recitiral nemškega poeta. Je kdo v tem opisu prepoznal kanček ironije na svetel, zveneč, kakor iz čistega srebra ulit pomladni dan? Če ne, se je moral vsaj kakšen bralec *Pomladnega dne* zamisliti, kaj je v resnici grobo in odurno.

Ko se v romančku pripovedovalec pogovarja s teto o načinu pisanja, mu ta ob nekem grobu svetuje, naj napiše zgodbo o Čehu in Italijanu, ki ležita v istem grobu v Obrekarjevem dobu.

“Tako neverjetna zgodba!” je vzkliknila. “Pisati je treba verjetne zgodbe!” ji je odgovoril. “Ampak samo pomisli, kakšno naključje!” je rekla. “V umetnostni naključja niso preveč priporočljiva,” ji je oporekal pripovedovalec. Da sta se srečala v imenitnem hotelu maja 1945 izjemni stilist, čeden in svetovljanski, ki je drugo svetovno vojno prebil izven okupiranih dežel, in opisovalec krutega življenja malih ljudi, ki je pretrpel dve svetovni vojni in številne ječe, glede na to, da je srečanje opisano v *Pomladnem dnevu*, ni naključje. In tudi to najbrž ne, da je “prijatelja” Kosmač tako naturalistično opisal. A če smo na začetku govorili o spregledani resnici, je zdaj čas, da ji pogledamo v oči. Pisatelj sta različna, da bolj ne bi mogla biti. Za Kosmača so rekli, da si lahkoten, vesel, ko ga bereš, čeravno velikokrat piše o smrti, Prežih pa je pisal tako, da so celo po mnogih letih bralci časopisa, ki je ponatiskoval njegov potopis, zahtevali, da ga prenehajo objavljati. Morda ravno zato, ker je prevečkrat in pregloboko pogledal resnici v oči.

A vse je minilo. Zdaj enemu cvetijo solzice, drugemu pa medvejke.